

સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલનો પ્રજ્ઞાચક્ષુ રાજકવિ શ્રીપાલ

ભોગીલાલ જી સંડેસરા

દુસી સનની દસમીથી તેરમી સદી સુધી અણહિલવાડ પાટણમાં રાજ્ય કરનાર ગુજરાતના ચૌહાણ રાજાઓમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ(ઈ.સ. ૧૦૯૪-૧૧૪૩)ને લોકો સૌથી વધુ યાદ કરે છે. હજી પણ લોકસાહિત્યમાં અને લોકનાટ્ય અર્થાત્ ભવાઈમાં તે જીવંત છે. વિક્રમ અને ભોજની જેમ સિદ્ધરાજ પણ જાણે દંતકથાનું પાત્ર બની ગયો છે. એનો દરબાર ભારતના સર્વ પ્રદેશોના વિદ્વાનોનું મિલનસ્થાન બન્યો હતો. સિદ્ધરાજના સુપરિચિત મનીષીઓમાં ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ હેમચન્દ્ર મુખ્ય હતા, જેમણે તત્કાલીન ભારતમાં ખેડતી વિદ્યાની સર્વ શાખાઓમાં આધારભૂત ગ્રંથો રચેલા છે. હેમચન્દ્ર એક જૈન આચાર્ય હતા અને એમની આસપાસ એમના પોતાના વિદ્વાન શિષ્યોનું એક વર્તુળ હતું. સિદ્ધરાજના દરબારના બીજા કવિપંડિતોમાં તેનો પ્રજ્ઞાચક્ષુ રાજકવિ શ્રીપાલ મુખ્ય હતો. વિજયપાલકૃત ‘દ્રૌપદીસ્વયંવર નાટક’ની (ભાવનગર, ૧૯૧૮) હિન્દી પ્રસ્તાવનામાં આચાર્ય જિનવિજયજીએ અને હેમચન્દ્રકૃત ‘કાવ્યાનુશાસન’ની (મુંબઈ, ૧૯૩૮) અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૨૫૫-૨૬૧) પ્રો. રસિકલાલ છો. પરીએ શ્રીપાલ કવિના જીવન અને કાર્ય વિષે નિરૂપણ કર્યું છે. વિશેષ ઉત્કર્ણ અને સાહિત્યિક સામગ્રીની શોધ અને પ્રકાશનને પરિણામે શ્રીપાલ વિષે કેટલીક વધુ માહિતી જાણવામાં આવી છે. પ્રાપ્ત સામગ્રીને આધારે શ્રીપાલના જીવન અને કૃતિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવાનો આ નિબંધનો પ્રયત્ન છે.

શ્રીપાલનો કૌટુંબિક વૃત્તાન્ત

શ્રીપાલના જીવન અને કાર્ય વિષે નીચેનાં સાધનોમાંથી માહિતી મળે છે : (૧) મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઐતિહાસિક સંસ્કૃત પ્રબંધોમાંથી, (૨) સિદ્ધરાજ જયસિંહના દરબારમાં પ્રવેતાંબર આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ અને દિગંબર આચાર્ય કુમુદચંદ્ર વચ્ચે થયેલા વાદવિવાદનું નિરૂપણ કરતા યશશ્વંદ્રકૃત સમકાલીન સંસ્કૃત નાટક ‘સુદ્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ’માંથી, (૩) પ્રભાચન્દ્રસૂરિકૃત ‘પ્રભાવકચરિત’- (ઈ.સ. ૧૨૭૮)ના છેલ્લા ‘હેમચંદ્રસૂરિચરિત’માંથી, અને (૪) શ્રીપાલની પોતાની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાંથી.

ગુજરાત અને રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં શૌર્ય, રાજનીતિજ્ઞતા અને વેપારી કુનેહ માટે પ્રસિદ્ધ પ્રાગ્યાટ (પોરવાડ) જાતિના એક જૈન કુટુંબમાં શ્રીપાલ જન્મ્યો હતો. ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજ્ય ભીમદેવ પહેલાના મંત્રી વિમલશાહે આશુ ઉપર વિ.સં ૧૦૮૮(ઈ.સં ૧૦૩૨)માં બાંધેલા પ્રસિદ્ધ જૈન મંદિર વિમલ-વસતિના સભામંડપમાં શ્રીપાલની મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ નીચેના ખંડિત શિલાલેખમાંથી^૧ જાણવા મળે છે કે શ્રીપાલના પિતાનું નામ લક્ષ્મણ હતું. શ્રી જિનવિજયનું અનુમાન સમુચિત છે કે શ્રીપાલ ધણું કરીને વિમલશાહનો અથવા તેના કોઈ કુટુંબીનો વંશજ હશે.^૨

સાહિત્યિક સાધનોમાંના અનેક ઉદ્દેશો ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીપાલ અંધ હતો.^૩ એના અંધત્વના કારણ વિષે અથવા એ ક્યારે અંધ થયો હશે એ વિષે કંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. તેણે વિદ્યાધ્યયન ક્યાં અને ક્યારે કર્યું એ પણ અજ્ઞાત છે. પરંતુ શ્રીપાલ એક નિપુણ કવિ અને કૃતપરિશ્રમ વ્યુત્પન્ન વિદ્વાન હતો એ વિષે કશી શંકા નથી. પ્રબન્ધોમાં એને ‘કવિચક્રવર્તિન’, ‘કવિકુંજર’ અને ‘મહાકવિ’ તરીકે વર્ણવ્યો છે અને ‘મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ’માં એને ‘કવિરાજ’ ધિરુદ્ધ આપ્યું છે. જાહલણકૃત ‘સકિત-મુક્તાવલિ’ અને શાર્દૂલકૃત ‘શાર્દૂલરપદ્ધતિ’ જેવા સુભાષિતસંગ્રહો શ્રીપાલની સૂક્તિઓ ઉદ્ધૃત કરતાં ‘શ્રીપાલ કવિરાજ’ તરીકે એનો નિર્દેશ કરે છે. પ્રબન્ધોમાં ‘પદ્માપાકવિચક્રવર્તી’ તરીકે શ્રીપાલનો ઉદ્દેશ છે,^૪ જે બતાવે છે કે તેણે છ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ કવિતા કરી હોવી જોઈએ. અનેક સમ-કાલીન કવિઓ પોતાની કવિતા સુધરાવવા માટે શ્રીપાલ પાસે આવતા. બૃહદ્ગચ્છના અજિતદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચન્દ્રસૂરિના ‘નાભેયનેમિકાવ્ય’ અથવા ‘દ્વિસંધાનકાવ્ય’નું સંશોધન શ્રીપાલે કર્યું હતું.

શ્રીપાલ એ રાજ્ય સિદ્ધરાજ જયસિંહનો નિકટવર્તી સુહૃદ્ હતો. વડનગર પ્રશસ્તિના છેલ્લા શ્લોકમાં શ્રીપાલે પોતાને શ્રીસિદ્ધરાજપ્રતિવજ્રવન્ધુઃ (‘જેને સિદ્ધરાજે પોતાના ભાઈ તરીકે સ્વીકાર્યો છે એવો’) કહ્યો છે. ‘મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ’માં (૫૦ ૩૯) શ્રીપાલને શ્રીસિદ્ધમૂવાલકાલમિત્રમ્ (‘સિદ્ધરાજનો બાલમિત્ર’) કહેવામાં આવ્યો છે. સોમપ્રભસૂરિકૃત ‘કુમારપાલપ્રતિજ્યોધ’ અને ‘સુમતિનાથચરિત્ર’ જેવા લગભગ સમકાલીન ગ્રંથો નોંધે છે કે રાજ્ય સિદ્ધરાજ શ્રીપાલને ‘ભાઈ!’ કહીને બોલાવતો હતો. આ નિર્દેશને ‘પ્રભાવકચરિત’ના છેલ્લા ‘હેમચન્દ્રસૂરિચરિત’માંથી અનુમોદન મળે છે; એમાં સિદ્ધરાજ અને શ્રીપાલની નિકટતા વિસ્તારથી વર્ણવી છે અને થોડક સમય માટે અણહિલવાડમાં આવીને રહેલા ભાગવત સંપ્રદાયના આચાર્ય દેવબોધ અથવા દેવબોધિના સંપર્કમાં તેઓ બંને કેવી રીતે આવ્યા એ પણ એમાં વર્ણવ્યું છે. એ ત્રણ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના સંબંધ અને સ્પર્ધાના ‘પ્રભાવકચરિત’માં અપાયેલા વૃત્તાન્તના રસપ્રદ સારોદ્ધાર માટે તથા એ વૃત્તાન્તની ઐતિહાસિક સમાલોચના માટે વાચકને ‘કાવ્યાનુશાસન’ની પ્રૌં રસિકલાલ છોં પરીખની પ્રસ્તાવનાનાં ઉપર્યુક્ત પૃષ્ઠ જેવા વિનંતિ છે.

૧ જિનવિજયજી, ‘પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ’, ભાગ ૨ (ભાવનગર, ૧૯૨૧), નં. ૨૭૧.

૨ જિનવિજયજી, ‘દ્રૌપદીરવચંસર નાટક’, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૧-૨૨.

૩ ‘મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ’માં બીજી ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ સાથે શ્રીપાલ પણ એક પાત્ર તરીકે આવે છે. એમાં દેવસૂરિના રૂપરસાયનનું નેત્રાંજલિ વડે પોતે પાન કરી શકતો નથી એ પોતાના દુર્ભાગ્યનો શ્રીપાલ શોક કરે છે (અંક ૪, શ્લોક ૧૫); દેવસૂરિ એને આશ્વાસન આપે છે કે ‘કવીશ્વર! પૂર્વે કરેલાં અસુકૃતોના પરિપાકનો પ્રતિકાર કરી શકાતો નથી. પરંતુ ભાગવતી ભારતીએ ત્રિલોકનું આકલન કરવામાં કુશળ સારસ્વતચક્ષુનું વિતરણ કરીને તમારા ઉપર કરુણા કરી છે.’ ભાગવત સંપ્રદાયના આચાર્ય દેવબોધે કરેલી શ્રીપાલની નિન્દાનો એક શ્લોક ‘પ્રભાવકચરિત’માં (સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા, ગ્રન્થ ૧૩, પૃ. ૧૬૦) ટાંકેલો છે, તેમાં પણ શ્રીપાલના અંધત્વનો નિર્દેશ છે—

શુક્રઃ કવિત્વમાપન્ન પ્લક્ષ્વિકલોડપિ સન્ ।

ચક્ષુર્દૈવજિહ્વોનસ્ય યુક્તા તે કવિરાજિતા ॥

૪ ‘પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ’, પૃ. ૪૩; ‘કુમારપાલચરિતસંગ્રહ’, પૃ. ૧૦૬.

૭૪ : શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણમહોત્સવ ગ્રન્થ

શ્રીપાલ સિદ્ધરાજ કરતાં લાંબું જીવ્યો હતો અને એના ઉત્તરાધિકારી કુમારપાલનો પણ રાજકવિ બન્યો હતો. સિદ્ધરાજના અવસાન પછી નવ વર્ષે વિ. સં. ૧૨૦૮(ઈ. સં. ૧૧૫૨)માં, કુમારપાલે બંધાવેલા વડનગરના કિલ્લાની પ્રશસ્તિ તેણે રચી હતી. કુમારપાલની એક શત્રુંજય-યાત્રામાં પણ શ્રીપાલ તેની સાથે હતો.^૫

શ્રીપાલનો પુત્ર સિદ્ધપાલ નામે હતો. ‘પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ’ અને ‘કુમારપાલપ્રબન્ધ’માં એને કવિઓ અને દાતાઓમાં શ્રેષ્ઠ (કવીનાં દાતૃણાં ધુર્યઃ) કહ્યો છે. સિદ્ધપાલની કોઈ અવિકલ સર્ગગ સાહિત્યરચના પ્રાપ્ત થઈ નથી, પણ એણે રચેલા કેટલાક શ્લોકો ‘પ્રબન્ધકોશ’માં ઉદ્ધૃત થયેલા છે.^૬ સિદ્ધપાલનાં કેટલાંક સંસ્કૃત તેમ જ પ્રાકૃત પદ્યો સોમપ્રભસૂરિના ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’માં પણ ટાંકેલાં છે. અહીં એ વાતનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ કે સોમપ્રભસૂરિએ આ પ્રાકૃત ગ્રન્થ વિ. સં. ૧૨૪૧(ઈ. સં. ૧૧૮૫)માં પાટણમાં સિદ્ધપાલે આધેલ વસતિ અથવા ઉપાશ્રયમાં રહીને પૂર્ણ કર્યો હતો. પ્રબન્ધો કહે છે કે સિદ્ધપાલ એ રાજ કુમારપાલનો પ્રીતિપાત્ર હતો.

સિદ્ધપાલનો પુત્ર વિજયપાલ નામે હતો. વિજયપાલ એક વિદ્વાન અને નાટકકાર હતો. તેણે રચેલું સંસ્કૃત નાટક ‘દ્રૌપદીસ્વયંવર’ રાજ ભીમદેવ બીજાની આજ્ઞાથી, પાટણમાં, મૂલરાજે આધેલા ત્રિપુરુષ-પ્રાસાદમાં ભજવાયું હતું. આમ સતત ત્રણ પેઢી સુધી કવિત્વપરંપરા ચાલુ રહી હોય એવી ઘટનાઓ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં બહુ વિરલ છે.

શ્રીપાલની સાહિત્યકૃતિઓ

શ્રીપાલની સાહિત્યકૃતિઓનું હવે વિહંગાવલોકન કરીએ. જાણવામાં આવેલી તેની તમામ કૃતિઓને નીચે પ્રમાણે વહેંચી શકાય : (૧) માત્ર સાહિત્યિક ઉલ્લેખો દ્વારા જ્ઞાત કૃતિઓ, (૨) ખંડિત સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ કૃતિઓ, (૩) અખંડ ઉપલબ્ધ કૃતિઓ.

૧. ‘પ્રભાવકચરિત’ (પૃ. ૧૬૦) અનુસાર, શ્રીપાલે ‘વૈરોચનપરાજય’ નામે એક ‘મહાપ્રબન્ધ’ રચ્યો હતો. આ કૃતિ અભારે મળતી નથી, તેથી એના સાહિત્યસ્વરૂપ અથવા એમાં નિરૂપિત વિષય પરત્વે કંઈ કહેવું મુશ્કેલ છે. વિરોચનના પુત્ર બલિરાજનને—વૈરોચનને—વામનરૂપધારી વિષ્ણુએ પાતાળમાં ચાંપ્યો એ પૌરાણિક કથાપ્રસંગનું એમાં કોઈ પ્રકારે નિરૂપણ કલાયિત હોય. વડનગર પ્રશસ્તિને અંતે શ્રીપાલે પોતાને દ્વાદશસ્કન્ધમહાપ્રબન્ધઃ (‘જેણે એક દિવસમાં મહાપ્રબન્ધ રચ્યો છે એવો’) કહ્યો છે; આ રીતે ઉલ્લિખિત ‘મહાપ્રબન્ધ’ એ ઉપર્યુક્ત ‘વૈરોચનપરાજય’ હોય એ અસંભવિત નથી. સિદ્ધપુરમાં મૂલરાજે બંધાવેલ રુદ્રમહાલયનો જીર્ણોદ્ધાર સિદ્ધરાજે કરાવ્યો હતો; એની પ્રશસ્તિ શ્રીપાલે રચી હોવાનો ઉલ્લેખ ‘પ્રભાવકચરિત’માં છે. આ પ્રશસ્તિ કોતરેલી શિલા રુદ્રમહાલયમાં કોઈ મોખરાના સ્થાને જડવામાં આવી હશે; પરંતુ કેટલીક સદીઓ થયાં રુદ્રમહાલય ખંડેર સ્થિતિમાં છે અને તેની શ્રીપાલ-રચિત પ્રશસ્તિ પણ નાશ પામી જણાય છે.

૨. શ્રીપાલની બીજી કાવ્યકૃતિના—રાજ સિદ્ધરાજે અણહિલવાડ પાટણમાં આધેલા સહસ્ત્રલિંગ સરોવરની તેણે રચેલી પ્રશસ્તિના—થોડાક અંશો જ આજ સુધી સચવાઈ રહ્યા છે.^૭ સિદ્ધરાજના માલવવિજયના સ્મારક રૂપે આરસનો એક કીર્તિસ્તંભ એ સરોવરને કિનારે ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો, અને શિલાપટ્ટિકાઓ ઉપર કોતરવામાં આવેલી એ પ્રશસ્તિ કીર્તિસ્તંભ ઉપર મૂકવામાં આવી હતી.

૫ એ જ, પૃ. ૪૩; એ જ, પૃ. ૧૦૬.

૬ ‘પ્રબન્ધકોશ’ (સિદ્ધી જૈન ગ્રન્થમાલા, ગ્રન્થ ૬), પૃ. ૪૮.

૭ આ સરોવરના લગ્ન અવશેષો ભૂતપૂર્વ વડોદરા રાજ્યના આર્કિયોલોજ ખાતાએ ખોદી કાઢેલા છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના નામાંકિત વિદ્વાન સ્વં રામલાલ મોદીએ પાટણના વીજળદ્રુવા મહોદ્વાના એક નાના શિવમન્દિરની ભીંતમાં ચોટાડેલો આ પ્રશસ્તિનો એક ટુકડો ખોળી કાઢ્યો હતો, અને તે પ્રગટ કર્યો હતો.^૮ આ રીતે મળેલી પ્રશસ્તિની એકમાત્ર શિલાપટ્ટિકામાં જે નવ અંગિત પંક્તિઓ કોતરેલી મળી છે એમાં પ્રશસ્તિકાવ્યનો એક પણ શ્લોક અખંડ રૂપે મળતો નથી. આ રીતે અંગિત રૂપે મળતા શ્લોકોને અંતે ૭૬, ૭૭, ૮૭ અને ૯૦ એટલા શ્લોકોનો વાંચી શકાય છે; એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં અમર બનેલ સિદ્ધસરનું માહાત્મ્ય વર્ણવતા એ પ્રશસ્તિકાવ્યમાં આશરે ૧૦૦ શ્લોકો હશે. કદાચ ૧૦૮ શ્લોકો હોય એમ પણ બને. ‘પ્રભાવકચરિત’ (પૃં ૧૬૦)માં આ પ્રશસ્તિને ‘દુર્લભસરોરાજ’ની પ્રશસ્તિ કહી છે. સહસ્રલિંગનું આધિક્રમ સિદ્ધરાજના એક પૂર્વજ દુર્લભરાજે શરૂ કર્યું હતું, અને તેથી તે દુર્લભ સરોવર તરીકે પણ ઓળખાતું હતું.

‘પ્રખન્ધચિન્તામણિ’ (ધં સં ૧૩૦૫)ના કર્તા મેરુતુંગસૂરિ લખે છે કે સહસ્રલિંગ સરોવરની શ્રીપાલની પ્રશસ્તિ રચાઈ અને પટ્ટિકા ઉપર કોતરાઈ એટલે તેના શોધન માટે સિદ્ધરાજે સર્વ દર્શનોના વિદ્વાનોને નિમંત્ર્યા હતા.^૯ આ સન્દર્ભમાં મૂલ પ્રશસ્તિમાંથી નીચેના બે શ્લોકો મેરુતુંગ ટાંકે છે. ઉપર્યુક્ત શ્લોકટુકડાઓ અને આ બે શ્લોકો^{૧૦} એટલા જ અંશો સહસ્રલિંગ સરોવરની સુદીર્ઘ પ્રશસ્તિમાંથી અલારે તો ઉપલબ્ધ છે—

ન માનસે માયતિ માનસં મે પમ્પા ન સમ્પાદયતિ પ્રસાદમ્ ।

અચ્છોદમચ્છોદકમપ્યસારં સરોવરે રાજતિ સિદ્ધમર્તુઃ ॥

કોશેનાપિ યુતં દલૈરુપચિતં નોચ્છેત્તુમેતત્ ક્ષમં

સ્વસ્યાપિ સ્ફુટકણ્ટકવ્યતિકરં પુંસવં ચ ધત્તે નહિ ।

एकोऽप्येष करोति कोशरहितो निष्कण्टकं भूतलं

मत्तैवं कमला विहाय कमलं यस्यासिमाशिश्रियत् ॥

૩. શ્રીપાલની બે કૃતિઓ સાઘન્ત ઉપલબ્ધ છે : રાજા કુમારપાલે સં ૧૨૦૮ (ધં સં ૧૧૫૨)માં આંધેલા વડનગરના કિલ્લાની પ્રશસ્તિ^{૧૧} અને ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરતું, ૨૬ શ્લોકનું ‘ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ’ કાવ્ય^{૧૨}.

વડનગર પ્રશસ્તિ, જેને ‘પ્રાચીન લેખમાલા’ના સંપાદકોએ ‘વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિ’ એવું નામ આપ્યું છે તે ૩૦ શ્લોકનું અલંકારપ્રચુર કાવ્ય છે, અને સંસ્કૃત કવિ તરીકેની શ્રીપાલની નિપુણતાનું પર્યાપ્ત પ્રમાણ તે રજૂ કરે છે. ચૌલુક્ય યુગમાં વડનગરનું કોઈ ખાસ રાજકીય મહત્ત્વ નહોતું; ખરેખર તો એ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનું નગર હતું, જેમને રાજા તેમ જ પ્રજા હંમેશાં માન આપતાં. “આ નગરના દ્વિજજનો યજ્ઞો

૮ સાતમી અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદનો અહેવાલ, વડોદરા, ૧૯૩૩, પૃં ૬૪૬-૫૨; સ્વં રામલાલ મોદીનો નિબંધ ‘એ ફ્રેગમેન્ટ ઓફ ધી કીર્તિસ્તંભ ઇન્-સક્રિપ્શન ઓફ સિદ્ધરાજ જયસિંહ’. આ નિબંધના ગુજરાતી અનુવાદ માટે જુઓ ‘સ્વં રામલાલ યુનીલાલ મોદી લેખસંગ્રહ’ (પાટણ, ૧૯૫૩), પૃં ૯૨-૧૦૦ માં ‘સિદ્ધરાજના કીર્તિસ્તંભના લેખનો એક અંશ’.

૯ ‘પ્રખન્ધચિન્તામણિ’ (સિંધી ગ્રન્થમાલા, ગ્રન્થ ૧), પૃં ૬૩-૬૪.

૧૦ આ બે શ્લોકોમાંનો ન માનસેં એ શ્લોક વરતુપાલના મિત્ર સોમેશ્વરકૃત ‘કીર્તિકૌમુદી’માં (સર્ગ ૧, શ્લોક ૭૮) સહસ્રલિંગના વર્ણનપ્રસંગમાં મળે છે. સોમેશ્વરે શ્રીપાલની પ્રશસ્તિમાંથી તે લીધો જણાય છે.

૧૧ ‘એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા’, ગ્રન્થ ૧, પૃં ૨૬૩ અને આગળનાં પૃંહોમાં આ પ્રશસ્તિ છપાઈ છે; વળી ‘પ્રાચીન લેખમાલા’, ભાગ ૧, મુંબઈ, ૧૮૬૨; ગિરમશંકર આચાર્ય, ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો’, ભાગ ૨, પૃં ૩૮-૪૭, એમાં પણ તે મુદ્રિત છે.

૧૨ મુદ્રિત : ‘જૈન સ્તોત્રસન્દોહ’ (સંપાદક : મુનિ ચતુરવિજય), ભાગ ૧, પૃં ૧૨૧-૧૨૩.

વડે દેવોનું પણ પરિત્રાણ કરે છે તથા શાન્તિક અને પૌષ્ટિક કર્મો વડે ભૂપ અને રાષ્ટ્રની પણ રક્ષા કરે છે; છતાં એમના તીવ્ર તપને બાધા ન થાય એ હેતુથી આ વિપ્રપુરના રક્ષણ માટે રાજ્યે ભક્તિપૂર્વક વપ્ર-કોટ કરાવ્યો” (શ્લોક ૨૩), એમ પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે. મૂલરાજ પહેલાથી માંડી કુમારપાલ સુધીના ચૌલુક્ય રાજ્યોનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત પ્રશસ્તિ આપે છે; જોકે બીજા સાધનોમાંથી મળતી ન હોય એવી કોઈ વિશેષ ઐતિહાસિક માહિતી એમાંથી મળતી નથી. આનુપૂર્વીની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, વડનગર પ્રશસ્તિ એવી સર્વપ્રથમ ઐતિહાસિક કૃતિ છે, જેમાં ચૌલુક્યો પહેલાં પાટણ ઉપર રાજ્ય કરનાર ચાપોતકટ અથવા ચાવડા વંશનો ઉલ્લેખ આવે છે. સં. ૮૦૨(ઈ. સં. ૭૪૬)માં વનરાજ ચાવડાએ પાટણ વસાવ્યા પછી ચાર શતાબ્દી કરતાં પણ વધુ સમય બાદ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનોમાં ચાવડાઓનો આ પહેલો ઉલ્લેખ મળે એ આશ્ચર્યજનક છે. એ વસ્તુ એમ પણ સૂચવે છે કે ચાવડા વંશ એ પ્રભાણમાં ગૌણ મહત્વનો રાજવંશ હતો; જોકે એ જ વંશની રાજધાની પાટણ કાળાન્તરે પશ્ચિમ ભારતની સૌથી આબાદ નગરી બની હતી.

‘ચતુર્વિંશતિ જિન સ્તુતિ’ એ સુંદર અલંકારોથી ખચિત એવું, શ્રીપાલે રચેલું સ્તોત્ર છે.

શ્રીપાલની સૂક્તિઓ

ઉપર દર્શાવ્યું તેમ, જ્ઞાપ્રાકવિચક્રવર્તિન તરીકે શ્રીપાલનો ઉલ્લેખ મળે છે. પણ સંસ્કૃત સિવાયની ભાષામાં રચાયેલી તેની કોઈ કૃતિ હજી સુધી જાણવામાં આવી નથી. એક દરબારી કવિ તરીકે તે શીઘ્ર કવિતા કરી શકતો હશે, અને અમુક પ્રસંગોએ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં પણ તેણે શીઘ્ર કાવ્યો રચ્યાં હશે એમ કદાપી શકાય. અનેક કવિઓની—જેમાંના કેટલાક તો અજ્ઞાતનામા છે—સંસ્કૃત ઉપરાંત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ શીઘ્ર-સૂક્તિઓ પ્રબન્ધોમાં સચવાયેલી છે, એ હકીકતથી આ અનુમાનને અનુમોદન મળે છે. માલવવિજય કરીને સિદ્ધરાજ પાટણ પાછો આવ્યો એ પ્રસંગે તેને આવકાર આપતા, શ્રીપાલના એ સંસ્કૃત શ્લોકો રાજશેખરસૂરિના ‘પ્રબન્ધકોશ’માં ઉદ્ધૃત થયેલા છે.^{૧૩} શ્રીપાલનો એક સંસ્કૃત શ્લોક ‘પ્રભાવકચરિત’માં પણ ટાંકેલો છે.^{૧૪}

યશશ્ચન્દ્રકૃત સમકાલીન સંસ્કૃત નાટક ‘મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ’માં શ્રીપાલ એક અગત્યના પાત્ર તરીકે આવે છે. એમાં લેખકે શ્રીપાલના મુખમાં અનેક શ્લોકો મૂક્યા છે.^{૧૫} ‘મુદ્રિતકુમુદચન્દ્ર-પ્રકરણ’ એક ઐતિહાસિક નાટક હોઈ આ શ્લોકો ખરેખર શ્રીપાલની રચના હશે કે કર્તા યશશ્ચન્દ્રે પોતે રચીને શ્રીપાલના મુખમાં મૂક્યા હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અલગત, આ શ્લોકો પૈકી થોડાક પણ શ્રીપાલની રચના હોય એ સંભવ નકારી શકાય એવો નથી.

સંસ્કૃતના એ વિખ્યાત સુભાષિતસંગ્રહો—જાલણની ‘સૂક્તિમુક્તાવલિ’ (ઈ. સં. ૧૨૪૭-૧૨૬૦ આસપાસ) અને શાર્દૂલધરની ‘શાર્દૂલધરપદ્ધતિ’ (ઈ. સં. ૧૩૬૩ આસપાસ)—માં શ્રીપાલનાં સુભાષિતો લેવામાં આવ્યા છે, જે બતાવે છે કે એની કવિ તરીકેની કીર્તિ થોડા સમયમાં જ મહારાષ્ટ્ર અને સપાદલક્ષ સુધી (કે ત્યાં અનુક્રમે આ એ સુભાષિતસંગ્રહોની સંકલના થઈ હતી) વિસ્તરી હતી. આ બંને સુભાષિત-સંગ્રહોમાં લેવાયેલા શ્રીપાલના શ્લોકો ઋતુવર્ણનને લગતા છે, અને તે ઉપરથી અનુમાન કરવાનું મન થાય છે કે કાલિદાસના ‘ઋતુસંહાર’ જેવું ઋતુવર્ણનનું કોઈ કાવ્ય કદાચ તેણે રચ્યું હોય.

૧૩ ‘પ્રબન્ધકોશ’ (સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા, ગ્રંથ ૬), પૃ. ૯૩. શ્લોકો માટે જુઓ આ નિબંધનું પરિશિષ્ટ.

૧૪ ‘પ્રભાવકચરિત’, પૃ. ૧૮૬-૬૦. શ્લોક માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

૧૫ આ શ્લોકો માટે જુઓ ‘મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ’, અંક ૪, શ્લોક ૧-૪, ૧૩-૧૫, ૧૬, ૧૮, ૧૯; અંક ૫, શ્લોક ૧, ૨, ૬.

સિદ્ધરાજ નયસિંહ અને કુમારપાલનો પ્રજ્ઞાચક્ષુ રાજકવિ શ્રીપાલ : ૭૭

સુભાષિતસંગ્રહો અને પ્રબન્ધોમાં મળતી શ્રીપાલની સૂક્તિઓ એકત્ર કરીને એક પરિશિષ્ટરૂપે અહીં આપી છે.

પરિશિષ્ટ

સુભાષિતસંગ્રહો અને પ્રબન્ધોમાં ઉદ્ધૃત થયેલી શ્રીપાલની સૂક્તિઓ*

(‘સૂક્તિસુક્રતાવલિ’માંથી)

અપિ તરુવનાન્યૂધ્માયન્તે તપત્યપિ યામિની
દહતિ સરસીવાતોઽપ્યેષ જ્વલન્તિ જ્વાન્યપિ ।
इति समधिकं ग्रीष्मे भीष्मे न पुण्यवतां भयं
मलयजरसैर्दिग्धं लब्ध्वा बधूस्तनमण्डलम् ॥

શ્રીપાલકવિરાજસ્ય ।

दिग्भस्त्रामुखमुच्यमानपवनप्रेङ्खोलनावर्तित-
ज्वालाजालजटालवैद्युतशिखिप्रद्योतमानात्मभिः ।
नीरन्ध्रं रसगर्भितैरकलुषव्योमार्कचन्द्रान्मुहुः
कालोऽयं धमतीव तोयदमहामूषासहस्रैर्दिवि ॥

શ્રીપાલકવિરાજસ્ય ।

नेयं चूतलता विराजति धनुर्लंखा स्थितेयं पुरो
नाभौ गुञ्जति भृङ्गपद्धतिरियं मौर्वी टणत्कारिणी ।
नैते नूतनपल्लवाः स्मरभटस्थामी स्फुटं पत्रिणः
शोणास्तत्क्षणभिन्नपान्थहृदयप्रस्यन्दिभिश्शोणितैः ॥

શ્રીપાલકવિરાજસ્ય ।

पच्यन्ते स्थलचारिणः क्षितिजस्यंगारभूयंगते
क्वथ्यन्ते जलजन्तवः प्रतिनदं तापोत्वणैर्वारिभिः ।
मर्ज्यन्ते शि(खच)राः खरातपशिखापुञ्जे तदेमिर्दिनै-
र्मासा(स्वा)कः (?) क्रियते दिनेऽथ नियमाद्वैवस्वताय ध्रुवम् ॥

શ્રીપાલકવિરાજસ્ય ।

बधिरितचतुराशा प्रीति(त)हारीतनादै-
र्बहलबकुलपुष्पैरन्धपुष्पन्धयाऽसौ ।
निधुवनविधिमोहान्मूककोका वनश्रीः
कथमिव पथिकानां नैव (वैक)ल्पहेतुः ॥

શ્રીપાલકવિરાજસ્ય ।

* ‘સૂક્તિસુક્રતાવલિ’માં શ્રીપાલના મુખમાં મુકાયેલા શ્લોકો અસંદિગ્ધપણે તેના ગણવાનું નિશ્ચિત પ્રમાણ ન હોઈ તે અહીં લીધા નથી. ‘સહસ્રલિંગસરોવરપ્રશસ્તિ’માંથી ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’માં ટાંકેલા બે શ્લોકોનું અવતરણ આ લેખમાં અગાઉ આપાઈ ગયું છે.

७८ : श्री महावीर जैन विद्यालय सुवर्णमहोत्सव ग्रन्थ

स्तोत्रं चैत्रगुणोदयस्य विरहिप्राणप्रयाणानक-
ष्टंकारः स्मरकार्मुकस्य सुदृशां शृङ्गारदीक्षागुरुः ।
डोलाकेलिकलासुमङ्गलपदं बन्दी वनान्तश्रियां
नादोऽयं कलकण्ठकण्ठकुहरप्रैखोलितः श्रूयते ॥
श्रीपालकविराजस्य ।

(' शार्ङ्गधरपद्धति 'भांथी)

मन्दोऽयं मलयानिलः किसलयं चूतद्रुमाणां नवं
मायत्कोकिलकूजितं विचकिलामोदः पुराणं मधु ।
बाणानित्युपदीकरोति सुरभिः पञ्चैव पञ्चेष्वे
यूनामिन्द्रियपञ्चकस्य युगपत्संमोहसम्पादितः ॥
श्रीपालकविराजस्य ।

(' अग्रन्धकोश 'भांथी)

हे विश्वत्रयसूत्रधार भगवन् कोऽयं प्रमादस्तव
न्यस्यैकत्र निवेश यस्य परतस्तान्येव वस्तूनि यत्
पाणिः पश्य स एष यः किल बलेर्वाक् सैव पार्थस्य या
चारित्रं च तदत्र यद् रघुपतेश्चौलव्यचन्द्रे नृपे ॥
मानं मुञ्च सरस्वति त्रिपथगे सौभाग्यभङ्गी त्यज
रे कालिन्दि तवाफला कुटिलता रेवे रवस्त्यज्यताम् ।
श्रीसिद्धेशकुपाणपाटितरिपुस्कन्धोच्छलच्छोणित-
स्रोतोजातनदीनवीनवनितारक्तोऽम्बुधिर्वर्तते ॥

(' अलापकचरित 'भांथी)

इह निवसति मेरुः शेखरो भूधराणा-
मिह विनिहितभाराः सागराः सप्त चान्ये ।
इदमहिपतिदग्धस्तग्धसंरग्धधीरं
धरणितलमिहैव स्थानमस्मद्विधानाम् ॥

